

‘सोतला’ उपन्यासको विश्लेषण

राम कुमार राई^a^a महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Email: rkrai132@gmail.com

Article Info:

Received: August 14, 2023

Revised: September 12, 2023

Accepted: September 29, 2023

विशेष शब्द : सामाजिक-सांस्कृतिक सम्बन्ध, ऐतिहासिकराजनैतिक परिवेश, भ्रष्टचारी घुसखोरी प्रवृत्ति, व्यापारिक बेइमानी, नाफाखोरी, सामाजिक अन्धविश्वास

अध्ययन सार: डोरबहादुरद्वारा लिखित ‘सोतला’ उपन्यास तिब्बत चिनको स्वशासित क्षेत्रमा परिणत हुनुभन्दा अगाडि नै नेपाल र तिब्बतको बिचमा घनिष्ट सम्बन्ध स्थापित भइसकेको थियो भन्ने साहित्यिक दस्तावेज हो । सोतला उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्री मानेर गुणात्मक ढाँचामा विवेच्य उपन्यासको अध्ययन विश्लेषणलाई मूल विधि मानेर प्रस्तुत लेख तयार गरिएको छ । यसमा नेपाल परापूर्व कालदेखि नै त्यस भूमिसँग नेपालीहरुको गहिरो सम्बन्ध रहिआएको अभिव्यक्तिहरु पाइन्छन् । त्यस्तै नेपाल र तिब्बत बिचको सामाजिक-सांस्कृतिक सम्बन्ध, ऐतिहासिक राजनैतिक परिवेश, गरिबीसँगको सङ्घर्षको क्रममा उपत्यकाली युवकहरु ल्हासा पुग्नु, त्यसपछि धर्म, संस्कृति र भेष-भूषा-भाषामा समेत समिश्रण आउनु, नेपाल र तिब्बत बिचको व्यापारिक सम्बन्ध र त्यसको स्थिति, त्यस क्रममा दुई सांस्कृतिक व्यक्तिहरुका वा तिब्बती र उपत्यकाली नेवारहरु बिचको वैवाहिक सम्बन्ध र सन्तानको जन्म, सांस्कृतिक विषमता एवम् सामाजिक अन्ध विश्वासका कारण खच्चड संस्कृतिको जन्म, नेपाली सरकारी कर्मचारीको भ्रष्टचारी घुसखोरी प्रवृत्ति, व्यापारिक बेइमानी र नाफाखोरी प्रवृत्तिका कारण साना व्यापारीहरुले भोग्नु परेका समस्याहरुलाई उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ र यस लेखमा उपन्यासका ती पाटाहरुको विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ ।

विषय प्रवेश

‘सोतला’ (सन् १९७६) डोरबहादुर लिखित एक मात्र उपन्यास हो । यस उपन्यासमा दुई भिन्न संस्कृति (नेवारी र भोटे) को मनेवैज्ञानिक पार्थक्य, सांस्कृतिक विकृति र वैषम्यहरुको बुलन्द वर्णन छ । नेपाल (उपत्यका) र भोट (तिब्बत) लाई मूल परिवेश बनाएर लेखिएको यस उपन्यासमा दुई संस्कृतिका परम्परागत मान्यतामा रहेका अनमेल र भिन्नता एवम् ती दुई संस्कृतिका बिचका मनोभौतिक पृथकतालाई केलाउँदै त्यस समाजका दुई पुस्ताका विरोधात्मक चालचलन र परम्परागत मान्यताका विरोधाभाशलाई प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली उपन्यास साहित्यमा जहाँ ‘सुम्निमा’ सजातीय संस्कृति बिच अपकर्षण, नीरसता, असन्तुलित दाम्पत्य एवम् विजातीय संस्कृतिको मोहक र सन्तुलित सम्मिलन चित्रण गर्छ, त्यहीं सोतलाले विजातीय संस्कृतिको मनोवैज्ञानिक अपकर्षण, असामञ्जस्य र असन्तुष्टिलाई भव्यतापूर्वक चित्रण गरेको पाइन्छ । यसको साथै सोतला उपन्यासले नेपाल र तिब्बतको ऐतिहासिक, राजनैतिक र सांस्कृतिक त्रयत्वका (रेग्मी, २०४०, पृ. १८९-१९०) उद्घाटन पनि गरेको छ । यस क्रममा सामाजिक-सांस्कृतिक सम्बन्ध र त्यसमा रहेका अन्धविश्वासले जन्माउने खच्चड संस्कृति अनि त्यहाँ जन्मने अपमान र घृणाले व्यक्तिको अहम्मा पुऱ्याउने चोट, नेपाल र तिब्बत बिचको ऐतिहासिक राजनैतिक परिवेश, नेपाली सरकारी कर्मचारीको भ्रष्टचारी घुसखोरी एवम् व्यापारिक बेइमानी र नाफाखोरी प्रवृत्ति आदिलाई पनि उपन्यासमा चिरफार गरिएको छ । नेपाली उपन्यास परम्परामा यस प्रकारका आफ्ना पृथक पहिचान बोकेको सोतला उपन्यासलाई यिनै विविध पाटाहरुका वरिपरि रहेर यहाँ विवेचना गरिएको छ ।

समस्या कथन

डोरबहादुर लिखित सोतला उपन्यास नेपाली साहित्यको पृथक र विशिष्ट उपलब्धी हो । यस उपन्यासले तात्कालिक नेपाल र तिब्बत बिचको सामाजिक-सांस्कृतिक सम्बन्ध, नेपाल र तिब्बत बिचको ऐतिहासिक राजनैतिक परिवेश, उपत्यकाली युवाहरु काम मामका लागि भोट पुगेर व्यापारी बन्ने अनि रहँदा बस्दा वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरी घरजम गर्न पुग्दा दुई सांस्कृतिक परम्परागत मान्यतामा रहेका अनमेल र सांस्कृतिक भिन्नताले बेमेल ल्याउनुको साथै खच्चड संस्कृतिको जन्म हुनु र त्यसले उनीहरुका सन्तानका आत्मसम्मानमा ठेस पुऱ्याउँदा सिर्जित हुने समस्या, नेपाल र तिब्बत बिचको व्यापार र त्यसमा सरकारी कर्मचारीले दिने दुख तथा उनीहरुको भ्रष्टचारी, घुसखोरी प्रवृत्ति, व्यापारीहरुका व्यापारिक बेइमानी र नाफाखोरी प्रवृत्तिका कारण सामान्य व्यापारीले भोग्नु पर्ने घाटा, तिब्बती तथा नेपाली समाजमा विद्यमान अन्धविश्वास आदिको सुन्दर प्रस्तुति सोतलामा रहेको छ र यिनै पक्षको सूक्ष्म अध्ययन नै यस लेखको प्रागिक समस्या हो ।

उद्देश्य

यस लेखको उद्देश्य निम्नासार प्रस्तुत गरिएको छ :

- क) सोतला उपन्यासमा प्रस्तुत तात्कालिक नेपाल र तिब्बत बिचको सामाजिक-सांस्कृतिक तथा विद्यमान अन्धविश्वास र ऐतिहासिक राजनैतिक परिवेशको विश्लेषण गर्नु,
- ख) दुई संस्कृतिका परम्परागत मान्यतामा रहेका अनमेल र भिन्नताले पारिवारिक जीवनमा बेमेल ल्याउनुको साथै खच्चड संस्कृतिको जन्म र त्यसले उनीहरुका आत्मसम्मानमा ठेस पुऱ्याउँदा सिर्जित हुने समस्याको पर्यवेक्षण गर्नु र
- ग) नेपाल र तिब्बत बिचको व्यापारमा सरकारी कर्मचारीले दिने दुख, भ्रष्टचारी, घुसखोरी प्रवृत्ति एवम् व्यापारीहरुका व्यापारिक बेइमानी र नाफाखोरी प्रवृत्तिका कारण सामान्य व्यापारीले भोग्नु पर्ने घाटाका बारेमा प्रकाश पार्नु ।

अध्ययन विधि

सोतला उपन्यासको अध्ययन नै यो अध्ययनको विधि हो र यो विशेषतया गुणात्मक ढाँचा र विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ । विवेच्य उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्री मानेर त्यसलाई विभिन्न आधारबाट अध्ययन विश्लेषणका गर्ने क्रममा त्यसको पुष्ट्याइँको लागि आवश्यक अन्य सामग्रीहरु माध्यमिक वा पुस्तकालयीय र इन्टरनेटहरुबाट पनि सङ्कलन गरिएका छन् ।

प्रस्तुत लेखमा विवेच्य उपन्यासको व्याख्या विश्लेषणको निम्ति पहिला नै निश्चित आधारहरु तय गरी त्यसलाई उपशीर्षक मानेर तिनै आधारहरुमा केन्द्रित रही व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा लेखलाई विश्वासनीय बनाउन र परिपूर्णता प्रदान गर्न आवश्यक मात्रामा अन्य कृतिका उपयुक्त सन्दर्भहरुसँग तुलना गर्न तुलनात्मक पद्धति पनि आत्मसात् गरिएकाएको छ ।

अध्ययनको परिसीमा

यस लेखलाई उपन्यासमा प्रस्तुत तात्कालिक नेपाल र तिब्बत बिचको सामाजिक-सांस्कृतिक सम्बन्ध एवम् ऐतिहासिक राजनैतिक परिवेशको उद्घाटन, नेपाल र तिब्बत बिचका दुई संस्कृतिका परम्परागत मान्यतामा रहेका अनमेल र भिन्नताले पारिवारिक जीवनमा ल्याएको बेमेल र खच्चड संस्कृतिको जन्म अनि त्यसले उनीहरुका आत्मसम्मानमा ठेस पुऱ्याउँदा सिर्जित भएको समस्या, नेपाल र तिब्बत बिचको व्यापारमा सरकारी कर्मचारीले दिने दुःख, उनीहरुको भ्रष्टचारी घुसखोरी प्रवृत्ति, व्यापारीहरुका व्यापारिक बेइमानी र नाफाखोरी प्रवृत्तिका कारण सामान्य व्यापारीले भोग्नु पर्ने घाटा आदि पाटाहरुका विश्लेषणमा मात्र परिसीमित गरिएको छ । तुलनात्मकता पद्धतियुक्त गुणात्मक ढाँचा र विश्लेषणात्मक विधि यसको परिसीमा रहेको छ ।

पूर्व अध्ययन समीक्षा

रत्नध्वज जोशी (२०३९) ले आधुनिक नेपाली साहित्यको भलक नामक कृतिमा सोतला उपन्यासको बारेमा छोटो टिप्पणी गरेको भेटिन्छ । उक्त लेखमा नेपाल र तिब्बतको व्यापारबाट नेपाललाई हुने लाभ, त्यसमाथि अङ्ग्रेज सरकारको गिद्धेदृष्टि, ल्हासाको चालचलन, कुलिन-अकुलिनताको भेदभाव आदिलाई समेटेर लेखिएको उपन्यासको रूपमा सोतलालाई चिनाउने प्रयास गरिएको छ ।

कोइराला (२०३५) ले सोतला उपन्यासले नेपाल र ल्हासाको वाणिज्य सम्पर्कको ऐतिहासिक प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्दै दुई देशको प्राचीन मित्रतालाई स्मरण गराएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तै सानुमानको माध्यमबाट तात्कालिक नेपाली सामाजिकतालाई प्रस्तुत गर्नुको साथै गरिबीका कारण धन कमाउन ल्हासा जाने, त्यसैबाट व्यापारिक व्यवसाय प्रारम्भ गर्ने, वैवाहिक जीवन प्रारम्भ गर्दा दुई भिन्न संस्कृतिको बिचबाट खच्चड संस्कृतिको विकसित वातावरणले निम्त्याउने दुखान्तीयताको प्रस्तुति उपन्यासमा रहेको कुरा उल्लेख छ।

रेग्मी (२०५०) ले मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिले सोतला उपन्यासको विवेचना गर्दै उपन्यासमा दुई भिन्न संस्कृति (नेवारी र भोटे) को मनोवैज्ञानिक पार्थक्य, सांस्कृतिक विकृति र वैषम्यका खाडलहरूको बुलन्द वर्णन रहेको उल्लेख गरेका छन्। उनले सोतला उपन्यासमा दुई संस्कृतिहरूको दोभानमा पिल्सिएको जीवनको चित्रण रहेको उल्लेख गर्दै विजातीय संस्कृतिको मनोवैज्ञानिक अपकर्षण, असामान्जस्य र असन्तुष्टिलाई भव्यतापूर्वक प्रस्तुत गरिएको विचार व्यक्त गरेका छन्।

कृष्ण खत्याडीले साहित्य पोष्ट नामक अनलाइन पत्रिकामा 'नेपाल भोटको व्यापार र सोतला उपन्यास' शीर्षकको लेखमा सोतला उपन्यास नेपाल-भोटबिचको सामाजिक सम्बन्ध, व्यापार, त्यहाँको वस्तुस्थिति, धर्म संस्कृति, मौलिकता लगायतका कुरालाई मूल विषय बनाएको कुरा उल्लेख गरेको भेटिन्छ। साथै यस लेखमा उपन्यासले वरण गरेको परिवेश, पात्र चरित्र, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक पाटो एवम् ल्हासा र नेपालको प्राचीन सम्बन्ध आदि पक्षको प्रस्तुति पाइन्छ।

रविन गिरीले साहित्य सङ्ग्रहालय नामक अनलाइन पत्रिकामा 'डोरबहादुर विष्टको उपन्यास सोतला' शीर्षकको लेख लेखेको पाइन्छ। उक्त लेखमा गरिबीमा सपना फुलाउन एउटा व्यक्तिले गर्ने परिश्रम, सम्झौताका साथै उपन्यासमा विद्रोहको अर्को पाटो पनि रहेको उल्लेख गरेका छन्। अन्तरजातीय र अन्तरदेशीय विवाहबाट जन्मेका सन्तानको धार्मिक, सामाजिक र कानुनी हैसियतको प्रश्नले सानुमान निरीह बनेको, नेपाली बाबु र भोटिनी आमाले जन्माएको छोरालाई खच्चड, ठिमाहा भनिँदा सानुमानको छोरोले आफूलाई कतै सहमत गराउन नसकेको, नेपाली श्रीमानको मृत्युपछि बेसहारा बनाइएकी उसकी विधवा, नेवारको छोरा भएर गुठी जान नपाएको पीडा अनि प्रजातान्त्रिक नेपालमा पनि परिवर्तनको प्रमाण नपाउँदा छोरा प्रकाश अन्ततया नेपाली हुनुभन्दा भोटे हुनुमा नै सन्तोष मानेर ल्हासा गएको कुरा लेखले प्रस्तुत गरेको छ।

सामग्रीको व्याख्या/विश्लेषण

नेपाल र तिब्बत (भोट) बिचको सामाजिक-सांस्कृतिक सम्बन्ध

तिब्बत चिनको स्वशासित प्रान्तका रूपमा परिणत हुनु अघि वा परापूर्व कालदेखि नै त्यस भूमिसँग नेपालीहरूको सम्बन्ध रहिआएको अभिव्यक्तिहरू भेटिन्छन्। प्राग ऐतिहासिक कालदेखि नै यस प्रकारको सम्बन्ध रहिआएको भए तापनि विक्रमको सातौँ शताब्दीतिर लिच्छवी राजा उदयदेव राजनैतिक शरण लिन तिब्बत गएको र उदयदेव सपरिवार भोटमा बसिरहेको बेला राज कुमारी भृकुटीको विवाह सञ्चड गम्पोसँग भएको (यादव, २०५२, पृ. ३१) एवम् भृकुटीको माध्यमले भोटमा बुद्ध धर्मको प्रचार भएको र राजा स्वयम् बुद्ध धर्मबाट दीक्षित भए (यादव, २०५२, पृ. ३१) पछि नेपाल र भोटको सम्बन्ध अझ गाढा भएको मानिन्छ। लिच्छवी कालमा नै स्थापित नेपाल भोट सम्बन्ध मल्लकालमा पनि यथावत् थियो र तिब्बती व्यापारमा नेपालको एकाधिकार थियो। उपत्यकाली नेपाली व्यापारीहरू भारतबाट उपत्यका आयात गरिएका कपडा र सारा किरानाहरू, उपत्यकामा उत्पादित दाल, चामल, खुर्सानी र सख्खरहरू तिब्बत लाने र ऊन, सुन, नुन तथा मोती, मुगा, कस्तुरी जस्ता बहुमूल्य वस्तुहरू नेपाल ल्याउने (सुवेदी, २०५३, पृ. ३७) गर्दथे। पौराणिक कालमा सुनको भण्डार मानिने (विष्ट, २०६८, पृ. मेरो भन्नु) तिब्बत आवत जावतको क्रममा उपत्यकालीहरूका आफ्नो संस्कार, परम्परा र मौलिकता समिश्रण भएर दोपाया जन्तुमा मात्र पनि अनूदित हुन्थे। यसै विषयवस्तुमा आधारित छ (सुवेदी, २०५३, पृ. ३७) सोतला उपन्यास। नेपाली उपन्यासमा जहाँ सुम्निमाले सजातीय संस्कृति बिच अपकर्षण, निरस्ता, असन्तुलित दाम्पत्य एवम् विजातीय संस्कृतिको मोहक र सन्तुलित सम्मिलन चित्रण गर्छ, त्यहीँ सोतलाले विजातीय संस्कृतिको मनोवैज्ञानिक अपकर्षक, असमन्जस्य र असन्तुष्टिलाई भव्यतापूर्वक चित्रित गरेको पाइन्छ (रेग्मी, २०५०, पृ. १८९)। सुम्निमामा विजातीय

संस्कृतिप्रति भौतिक सम्मिलनको सामन्जस्यता देखिन्छ भने सोतलामा दुई संस्कृतिहरूको परम्परागत मान्यताहरूमा अनमेल र फरकलाई दर्साइएको छ (रेग्मी, २०५०, पृ. १८९) ।

तिब्बती र उपत्यकाली नेवारहरू धार्मिक दृष्टिले वा समान बौद्ध धर्मावलम्बी देखा पर्दछन् । त्यस कारण पनि गरिबीसँगको सङ्घर्षको क्रममा उपत्यकाली युवकहरू ल्हासा पुग्थे । त्यसपछि धर्म, संस्कृति र भेष-भाषा-भूषामा समेत उनीहरू नेपाल तिब्बती विचका समिश्रणका कारण पनि यिनै युवकहरू नै बन्दथे (सुवेदी, २०५३, पृ. ३९) । धर्ममा तिब्बती प्रणालीको प्रवेशका कारण नमस्कारको ठाउँमा तिब्बती चलन अनुसार देवताको अगाडि पुगेर लम्पसार (विष्ट, २०६८, पृ. ५३) परेर दण्डवत् गर्ने प्रचलनले स्थान पाएको छ । सुहाग रातमा सेतो तन्नामा कुमारित्त्वको अङ्ग खोज्ने परम्परित सांस्कृतिक अन्तर चेतनामा हुर्किएका सानुमान निर्धकता पूर्वक 'तिमीलाई थाहा होला सोनाम हाम्रो यहाँको चलन अनुसार बाबु छँदा छँदै पनि नामग्याललाई मैले लोग्ने बनाउनु हन्थ्यो' (विष्ट, २०६८, पृ. १०१) भन्ने पेम्बा ढोमालाई निर्धक्क विवाह गर्दछ तर तिनैको कोखबाट जन्मिएका, पढे-लेखेका, सुसभ्य सन्तान प्रकाशलाई नेवारको गुठीमा प्रवेश दिदैन र वर्णसङ्खर वा खच्चर बनाउँछ । सानुमान जस्ताले ल्हासाका व्यापार-व्यवहारका लागि भोटेनी स्वास्नी ल्याउँथे र उपत्यकामा परम्परागत जीवन अनुसार परिवार हुन्थे अनि विहाइते, ल्याइते, जातीय, अन्तर जातीय स्वास्नीबाट जन्मिने सन्तान (सुवेदी, २०५३, पृ. ४४) लाई खच्चरको नाममा दण्ड दिने संस्कारले उपन्यासमा स्थान पाएको छ ।

सानुमानको छोरो प्रकाशको जन्म नेवारी र तिब्बती (भोटे) संस्कृतिको दोभानमा भएको देखाइएको छ तर पठन-पाठन दार्जिलिङ र कलकत्तामा । यस प्रकार प्रकाशको सन्दर्भ समूह (Reference group) र क्रियात्मक समूह (Functional group) का समाज सांस्कृतिक मान्यताहरूमा वैषम्य देखियो (रेग्मी, २०५०, पृ. २०१) । प्रकाश मातृ संस्कृति अनुसार उसको जन्म सहज रूपमा हुन नसक्दा कुस्यो तेम्बे भाम्बाले घरमै आएर 'छेम्बो थुचि छेम्पो' पाठ गरेका थिए (विष्ट, २०६८, पृ. १११) । त्यसबाट पनि स्थिति सामान्य नभएपछि कुस्यो तेम्बे भाम्बाले दलाई लामाको पिसापमा मुछेर बनाएको (विष्ट, २०६८, पृ. ११२) औषधी मुर्छा परेकी पेम्बा ढोमाको शरीरभरि छर्केर मन्त्रोच्चारण सहित उनको मुखभरि आधा घन्टासम्म थुकेपछि (विष्ट, २०६८, पृ. ११२) बल्ल बालकको जन्म भएको देखाइएको छ । त्यस्तै तिब्बती संस्कृति अनुसार मान्छेको अन्त्येष्टी क्रियामा मुर्दाको मासु काटेर गिद्धलाई खुवाउने, नेपाली लोग्ने र बाबुको अन्त्यपछि भोटेनी स्वास्नी र त्यसको सन्तानले कुनै पनि जायजथा नपाउने, तिब्बती भूमिमा रहेको अन्याय पूर्ण संस्कारले पनि उपन्यासमा स्थान पाएको छ । सानुमानले पाँच वर्ष जतिकी तिब्बती केटी (विष्ट, २०६८, पृ. १३९) लाई दोर्जी फाममुले छल गरेर राखेकी पेम्बा ढोमाको अवतार तथा तिब्बती शरणार्थीहरूले झैती मानेर पूजा गरेको (रेग्मी, २०५०, पृ. २०२) प्रसङ्गले उपन्यासमा स्थान पाएको छ, जुन बौद्ध धर्ममा स्थापित अवतार परम्पराको प्रतिबिम्बन हो ।

अर्थोपार्जनका लागि पर्देश/विदेश जाने परम्पराको प्रस्तुति सोतला उपन्यासमा उन्नाइस सय सत्तरी सालतिर भोटको व्यापारमा नेपालीले खुट्टो घुमाएको (विष्ट, २०६८, पृ. १) प्रसङ्गबाट प्रारम्भ भएको छ र त्यसताका काठमाडौं, पाटन र भक्तपुर मात्र होइन साँखुसम्मका व्यापारीको घर घरमा ल्हासाको चर्चा हुने (विष्ट, २०६८, पृ. १) पनि उल्लेख गरिएको छ । यता लैनसिंह बाङ्देलको मुलुक बाहिरमा पनि त्यही सन् १९१४ अर्थात् वि.सं. १९७० ताका कै कथा (बाङ्देल, २०६४, पृ. २०) प्रस्तुत छ "हिँउद लाग्यो । अब पहाड खण्डबाट मानिसहरू फेरि धमाधम मुगलान पस्न थाले । यसरी बसेनी उनीहरू मुगलान आउँछन्-मुगलान पसेर आरा काट्ने, हुलाई गर्ने ठेका काम गर्छन् । हिँउदभरि यसरी काम गरेर एक दुई पैसा कमाएपछि उनीहरू फेरि पहाड फर्कन्छन्" (बाङ्देल, २०६४, पृ. १) । यिनीहरू कहिले काहिँ भोटतिर पुगेको प्रसङ्ग पनि छ "आफ्ना मामासँग रावा खोलातिर डुल्न गएको तथा भोटमा नुन लिन गएका कुराहरू सुनाउथ्यो" (बाङ्देल, २०६४, पृ. ३०) । महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले पनि १९९२ तिर खण्डकाव्य मुना मदनको नायक उतै (भोट) गएर सुनको थैला लिएर (विष्ट, २०६८, पृ. मेरो भनाइ) आएको देखाएका छन् । यी वर्णनमा आएका कृतिहरूमा प्रसङ्गित अर्थोपार्जनका लागि उत्तर र दक्षिण तर्फका छिमेकी देशहरूमा जाने नेपाली परम्परा र प्रवृत्तिहरूलाई (सुवेदी, २०३५) ले यसरी सङ्क्षेपीकरण गरेको भेटिन्छ :

"...नेपाली जीवनको चरम दुर्दशाको बिन्दु र बिम्बहरू यस उपन्यासभित्र सजिलै भेट्न सकिन्छ । नेपालका पूर्वी भागका नेपालीहरू अर्थलाभार्थ भारतीय भूभागमा बसेर अर्थलाभको सपना हुङ्गा काट्ने, भारी बोक्ने, भाँडा माभ्ने काम गरेर साकार पार्थे भने पश्चिमी भागका नेपाली पनि भारतकै भूभागमा बसेर चौकीदारी बहन गरेर

आफना आर्थिक समस्या समाधानको बाटो खोज्थे । यस क्रममा उपत्यकाली नेपाली चाहिँ ल्हासाकै व्यापारको क्रममा भरिया भएर र कुल्ली कामको सिलसिलामा आर्थिक जीवन उचालेर रोब रवाफको घेरासम्म पनि आफूलाई पुगेको हेर्न चाहन्थे ।”

अर्थोपार्जनका लागि सयौं वर्ष अघिदेखि नेपाली समाजमा चलेको दोरलिङ्गे र सुन टिप्न भोट जाने प्रथा अहिले वैदेशिक रोजगारीमा बदलिएको छ । हिमाल पारिको प्रदेश ल्हासा पौराणिक कालमा सुनको भण्डार मानिने गर्थ्यो (विष्ट, २०६८, पृ. मेरो भन्नु) र उपत्यकाली सुन टिपेर ल्याई घरको आर्थिक स्थिति सुधार्ने, आमा र स्वास्नीलाई सुनैसुनले ढाकेर हेर्ने अथवा आफूलाई मन परेकी केटी बिहे गर्ने, बुहारीको रूपमा घर भित्रै उने लालसा राखेका हुन्थे । फुर्तेम्बाको बाबु रामलाल कलिलो कल्कलाउँदो उमेरमा ल्हासा लाग्दा उसकी आमाले ल्हासाबाट पैसा कमाएर ल्याएपछि रहर फेरेर छोराको बिहे गरी भनेजस्ती बुहारी घरभित्र हुल्ने सपना (विष्ट, २०६८, पृ. ३९) देखेकी थिई । सानुमान पनि उसले मन पराएकी तथा उसकी आमाले बुहारी बनाउन माग्न पठाएकी लानीथकूँ ल्हासाका व्यापारी अष्टधरकी बुहारी भएकी र सानुमानकी आमाले 'मेरो छोरो पनि सक्छ ल्हासा जान । त्यो अष्टधरको भन्दा बढी धन कमाएर ल्याउँन सक्छ' (विष्ट, २०६८, पृ. १३) भनेकी कारण ल्हासातिर लम्केको छ ।

कुलीको बाटो हुँदै ल्हासा जान त्यति सजिलो थिएन । त्यसैले जो पायो उही नेपाली ल्हासा जाने आँट गर्दैनथे, ल्हासा जानका लागि कि साँच्चि नै साहसी हुनुपर्थ्यो कि भने जिन्दगीमा अरु केही उपाय नदेखेर ज्यानको सङ्कल्प गरी 'कि गरियो कि मरियो' भनेर यता लाग्नु पर्थ्यो (विष्ट, २०६८, पृ. ९) । सानुमानको भनाइमा-आड सिरिङ्ग भएर आउने गरी कहाली लाग्ने भोटे कोसीमाथिको छाङ्गुर भीर, एक पटक खुट्टा खुस्क्यो भने हाडखोर बाँकी नरहने बाटो (विष्ट, २०६८, पृ. २४) । मुना मदन खण्डकाव्यमा भोट जाने यस बाटोको सन्दर्भमा उल्लेख गरिएको छ :

डाँडा र काँडा उकाला ठाडा, जङ्घार हजार,
भोटको बाटो हुङ्गा र माटो नङ्गा र उजार,
कुङ्गुरोडम्म, हिउँले टम्म त्यो विष फुलेको,
सिमिसमे पानी, बतास चिसो बरफ भैँ डुलेको (देवकोटा, २०५९, पृ. ६) ।

'मुलुक बाहिर' मा पनि मुगलान जान त्यति सजिलो नभएको वा कैयौं अष्टधरहरुको सामना गर्दै हिँड्नु परेको प्रसङ्ग यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -सल्लाह गर्नु-साथीहरु एकगठ्ठा भए त्यसपछि खोला, पहाड, जङ्गल काटेर मुगलान आयो । धेरै दिनको बाटो थियो हिँडेर आउँनु पर्ने-बाटामा कतै जङ्घार तर्नुपर्ने, कतै वनमा बास बस्नुपर्ने ... रातभरि आगो बालेर बस्थे-बाघ, भालु र विशेष चोरका डरले (बाङ्गुदेल, २०६४, पृ. १-२) :

बाटो ज्यादै लामो, खतरापूर्ण, डरलाग्दो र बाघ, भालु जस्ता वन्य जन्तुहरुको डर, त्रास भए तापनि ज्यानकै बाजी मारेर नेपाली युवाहरु विदेश/परदेश जान हरुकक हुन्थे तर त्यहाँ जति नै मेहनत, परिश्रम गरे पनि आशातित मात्रामा अर्थोपार्जन वा धन कमाउँन सक्दैनथे । फुर्तेम्बाको बाबु रामलाल तमोट, फुर्तेम्बा, लोसाङ दावाले पैसा कमाएको देखिदैन । सानुमानले साँखुले साहूको काम गरेर दुइ चार पैसा जम्मा गर्ने आशा राख्दै आएको हो तर जब सात-आठ वर्ष काम गर्दा पनि उसको थैलोमा पाँच सय कालो मोहर पनि जम्मा हुन सकेन (विष्ट, २०६८, पृ. ५९) । त्यस्तै सानुमानको एउटा भनाइ "मैले पैसा कमाएको छैन, साहूजी । आजसम्म त अर्काकै भारी बोक्दैछु" (विष्ट, २०६८, पृ. ६६) । अर्को 'मुलुक बाहिर' को स्थिति पनि त्यस्तै छ, "मुगलान बसेर त नहुने भयो ! खै एक दुई पैसा कमाउन सकिएला कि भनी मुगलान आएको तर यो साल कामदाम केही गरिएन, त्यतिकै भयो" (बाङ्गुदेल, २०६४, पृ. ७१-७२) ।

यसरी पर्देसिएका/मुगलानीयका मेहनती, परिश्रमी, स्वाभिमानी नेपालीले कसैले पनि आशातित अर्थोपार्जन गर्न सकेको देखिदैन तर जब व्यापार/व्यवसायमा होमिएका छन् अनि सफलता प्राप्त गरेका सन्दर्भ प्रकटिन्छन् । इमानदार, स्वाभिमानी र परिश्रमी सानुमानले सात, आठ वर्ष साँखुले साहूकोमा काम गर्दा पाँच सय कालो मोहर मुस्किलले जम्मा गरेको छ र धन कमाएर घर लैजानु त कता हो कता नेपाल फर्कने बाटो खर्च पनि पुऱ्याउन गाह्रो (विष्ट, २०६८, पृ. ५७) भएको छ भने मुलुक बाहिरको माहिला भुजेलको पनि स्थिति त्यस्तै छ, "खै त दाइ ! हामी दुई जनाको केही काम भएन-मुगलान पसेर एक दुई पैसा पनि कमाउन सकिएन" (बाङ्गुदेल, २०६४, पृ. ७१) तर यिनै पात्रहरुले जब व्यापार/व्यवसायमा हात हालेका छन् तब मनग्य अर्थोपार्जन गरेका छन् । सानुमानले एक प्रकारले हात लगाउन र खर्च गर्न नसक्ने धन वा सुन, चाँदी, जुहारत, अरु जिनिस, नगद... भारतीय कम्पनी रुपियाँ दस लाखभन्दा बढी ... र अरु दुई तीन लाख (विष्ट, २०६८, पृ. १२५) को सम्पत्ति जोडेका थिए । उता मुलुक बाहिरको माहिला भुजेलले पनि दुधको व्यापारले खुब नाफा कमाएको थियो । ऊ अरुबाट दुध ठेकेर बेच्छ्यो औ घिउको व्यापार पनि गर्न थाल्यो । आफूले पनि घिउ बनाउँथ्यो । उता पहाड वा इलामबाट ल्याएको घिउ पनि सबै लिन्थ्यो र मधेशतिर चलान गर्थ्यो (बाङ्गुदेल, २०६४, पृ. ९०) । मुना मदनको मदनले पनि बाटोमा सङ्कलन गरी

लगेका जडिबुटीको प्रयोगद्वारा एउटा धनी लामाको दमको रोग निको पारे वापत् पाएको सम्पत्तिले व्यापार गरी आफूले चिताएको भन्दा बढी सुन जम्मा गरेको वर्णन पाइन्छ :

साहूका साथ सिकेर किल्ली बेपारमा चलेथेँ,
तीन मैहना चल्दा क्यै गुठिल जम्मा भएर फुलेथेँ,
कस्तुरी असल विनाका विना बटुली सह्यारे,
शिलाजित बुटी उत्तम केही बटुले त्यहाँ रे,
सुनका माला प्रशस्तै मिले लगाउँदा लगानी,
आफूलाई चाहिनेसम्मको धन कमाएँ त्यहाँ नि,
ओखती केही लगेको थिएँ एक लामा धनीको,
दमका व्यथा निमन भयो भाग्य नै बनिगो (देवकोटा, २०४९, पृ. १६) ।

यसरी उल्लिखित तिन पात्रले व्यापार/व्यवसाय गर्दा तत् तत् स्थानका व्यक्तिहरूको उल्लेख्य सहयोगी भूमिका देखा पर्दछ । सोतलाका सानुमान भाम्पा रानी (पेम्बा ढोमा) र धिमो रिम्पोछेको सहयोग वा आशिर्वादमा, माहिला भुजेल दल बहादुरको सहयोगमा र मदन धनी लामाको मददमा अगाडि बढी सफलता प्राप्त गरेको प्रसङ्गले स्थान पाएको देखिन्छ । यस प्रकार सोतला उपन्यासमा काम, दाम र माम तथा व्यापारका लागि हिमाल पारिको छिमेकी देश भोट आवत जावत गर्ने तात्कालिक नेपालीहरूका सन्दर्भलाई उजागर गर्ने काम भएको छ ।

ऐतिहासिक राजनैतिक परिवेशको प्रस्तुति

नेपाल र ल्हासाको वाणिज्य सम्पर्कको ऐतिहासिक प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेर दुई देशको प्राचीन मित्रतालाई स्मरण गराउन लेखिएको डोरबहादुरको ऐतिहासिक उपन्यास हो (कोइराला, २०३५, पृ. ३०) । नेपालको इतिहास खोतल्दा अंशुवर्माले सन् ६१८ तिर आफूनी छोरी (वा शिवदेव प्रथमकी छोरी) भृकुटीको विवाह तिब्बतका राजा स्रङ्चङ्ग गम्पोसित गरेर नेपाल र तिब्बत बिच आवत जावत गर्न बाटो खोलेर दुवै बिच व्यापारिक सम्बन्ध कायम गरेको (यादव, २०५४, पृ. ९) चर्चा भेटिन्छ । सुनको देश भनेर चिनिने तिब्बत पुग्ने एक मात्र बाटो उपत्यका भएर जाने हुँदा तिब्बतसँग व्यापार गर्ने भारतीय व्यापारीको विश्रामालय उपत्यका नै थियो (यादव, २०५६, पृ. ३२) र भारतबाट उपत्यकामा आयात गरिएका कपडा र सारा किरानाहरू, उपत्यकामा उत्पादित दाल, चामल, खुर्सानी र सख्खर खण्डहरू तिब्बत लाने र ऊन, सुन र नुन (सुवेदी, २०५३, पृ. ३७) तिब्बतबाट नेपाल ल्याउने क्रममा उपत्यका र ल्हासाको व्यापार फस्टाएको र उन्नाइस सय सत्तरी सालतिर भोटको व्यापारमा नेपालीले खुट्टो घुमाएको (विष्ट, २०६८, पृ. १) प्रसङ्गलाई सोतलाले प्रस्तुत गरेको छ । तिब्बती सरकारको आफ्ना मुद्रा नभएको र नेपाल र तिब्बत बिचको व्यापारलाई प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्यले राजा महिन्द्र मल्लले आफ्ना मुद्रा तिब्बत पठाएको (यादव, २०५६, पृ. ६५) र त्यस वापत् तिब्बतले सुन र चाँदी (यादव, २०५६, पृ. ३७) नेपाललाई दिने गरेको परिचर्चा पनि इतिहासमा भेटिन्छ । अन्तिम मल्ल राजाले नेपालको अवस्था विग्रेको कारण टकमा मिसावट गरी असुद्ध मुद्रा पठाउँदा नेपाल तिब्बत बिचको मौद्रिक व्यापार बन्द (यादव, २०५६, पृ. ८३) हुनुका साथै सन् १७८८ मा यी दुइ छिमेकी राष्ट्र बिचमा युद्ध पनि भएको थियो र सन् १७८९ मा केरुङ सन्धि गर्नु परेको थियो तर तिब्बतले सन् १७८९ को सन्धि पूर्ण रूपमा पालना नगर्दा नेपाल र तिब्बत-चिन बिच सन् १७९१-९२ मा अर्को युद्ध भएको थियो । यसपछि नेपाल र तिब्बत बिच सन् १७९२ मा वाणिज्य सन्धि भएको तर त्यसले खासै महत्त्व राखेको पाइँदैन । प्रतापसिंह शाहको पालामा नेपाल र तिब्बत बिच व्यापार हुने कुती र केरुङको मार्गलाई मात्र मान्यता दिने दुवै देश बिच सन्धि भएको भए तापनि त्यसलाई उलङ्घन गर्दै तिब्बतले राजेन्द्र लक्ष्मीको नायवीकालमा सिक्किम भएर नयाँ व्यापारिक मार्ग खोल्थ्यो (यादव, २०५६, पृ. ८४) जुन मार्गको प्रयोग गर्दै सोतलाका नायक सानुमान र उसको छोरो प्रकाशले कलकत्ता-ल्हासाको व्यापार गरेको प्रसङ्ग उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ ।

विवेच्य उपन्यासको तेस्रो खण्डको परिच्छेदहरूमा राजनैतिक र ऐतिहासिक (रेग्मी, २०५०, पृ. २०२) प्रसङ्गहरू यत्रतत्र भेटिन्छन् । रेग्मी (२०५०) का अनुसार ऐतिहासिक तत्त्वमा प्रजातन्त्रको आगमन भन्ने कुरा त पिंडालीको एकादेशकी महारानीमा आइसकेको छ र ती प्रसङ्गले उपन्यास अति फितलिएको छ । यी प्रसङ्गहरू पिंडालीका बाँचे एउटा जिन्दगी विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीनघुम्तीमा पनि राम्रैसँग आइसकेको विषय हो तथापि विष्टले सानुमानको छोरोलाई कलकत्ताबाट नेपाल ओराल्न तथा परदेश बसेका शिक्षित युवाहरूले आफ्ना देशको लागि पनि थोरै भए पनि सोच्नुपर्छ भन्ने ध्येयले प्रजातन्त्रको आगमनलाई स्थान दिएका छन् । त्यस्तै आफूले भोगेको युगको जहानियाँ राणा शासन युगको अन्त्यमा आफूलाई सामेल गर्न र प्रजातन्त्र ल्याएर पनि त्यसलाई सही ढङ्गले संस्थागत गर्न नसकेको तथ्यलाई उजागर गर्दै प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि बलिदान गर्ने देशवासीका सपनाहरू तहिन लागेकोतर्फ राजनीतिज्ञहरूलाई सचेत पार्न आफ्ना राजनैतिक चासो अभिव्यक्तिका लागि उपन्यासमा प्रजातन्त्रको आगमनलाई प्रस्तुत गरेको भेटिन्छ ।

मनोवैज्ञानिक पक्षको उद्घाटन

सोतला मनोवैज्ञानिक पक्षको उद्घाटनको लागि लेखिएको होइन तथापि यो उपन्यासमा दुई भिन्न संस्कृति (नेवार र भोटे) को मनोवैज्ञानिक पार्थक्य, सांस्कृतिक विकृति र वैषम्यका खाडलहरूको बुलन्द वर्णन छ (रेग्मी, २०५०, पृ. १८९) । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमाको प्रस्तुतीकरण फ्रायडवादी मनोवैज्ञानिक धारमा अगाडि बढेको छ भने सोतला वैयक्तिक मनोविज्ञानको आधारमा (रेग्मी, २०५०, पृ. १८९) अगाडि बढेको छ । उपन्यासमा सानुमानको लानीथकुँप्रतिको एकोहोरो अतृप्त प्रेमको चित्रण छ । लानीथकुँको विहे ल्हासाको व्यापारी अष्टधर साहूको छोरोसँग भएपछि सानुमानको हृदयमा ठुलो चोट पुगेको छ भने यसले सानुमानकी आमालाई व्याकुल बनाएको छ (रेग्मी, २०५०, पृ. १९०) । यही तोडमा सानुमानकी आमाले भनेकी थिई “त्यो साहूको कसैको नभएको धन... मेरो छोरो पनि सक्छ ल्हासा जान । त्यो साहू अष्टधरको भन्दा बढी धन कमाएर ल्याउन सक्छ” (विष्ट, २०६८, पृ. १३) । यही अपूर्ण मातृइच्छाले सानुमानलाई ल्हासा हिँड्न उत्प्रेरित गरेको थियो ।

आमाको यही भनाइले सानुमानले आफूमा गजबको साहस आएको अनुभव गरेको थियो र म पनि ल्हासा जान सक्छु भन्ने सोचेको थियो । उसको मनमा उब्जेको थियो-आज अष्टधरको जतिकै मात्र धन मेरो बाबुसँग भएको भए लानीथकुँ उसकी घरकी बुहारी किन हुन पुग्थी ? लानीथकुँका बाबु आमाले केटो हेरेर भन्दा पनि साहूको धन हेरेर नै त छोरी दिएका थिए (विष्ट, २०६८, पृ. १४) । त्यसपछि नै सानुमानको मनमा लाग्न थाल्यो, धन त नभई नहुने चीज हो । धन नहुनेहरूको इज्जत कसले गर्छ र ! (विष्ट, २०६८, पृ. १४) अनि लाज र बेइज्जतीले रातभरि सुत्न नसकेर छातीको औडाहा मेट्न रोइरहने आमाको अगाडि हतिहारा छोरो धेरै नबस्ने निधोका साथ रातमा नै जुत्ता, कोट, टोपी लगाएर (विष्ट, २०६८, पृ. १४) सानुमान ल्हासाको लागि निस्केको थियो । साँखुले साहूले सोचेको भन्दा बढी परिचय र स्पष्टीकरण दिनुमा पनि सानुमानको ल्हासा पुग्ने उत्कट चाहनाले काम गरेको थियो ।

मानिसको आन्तरिक शोषण धर्मले गर्दछ किनभने जुनसुकै समाजको मान्छेलाई पनि आन्तरिक दमनले बढी प्रभावित पार्दछ । धर्म प्रतिपादकले आफ्ना व्यक्तिगत, सामाजिक र देशीय धर्मले आफ्ना स्वार्थको परिपोषक भूमिका खेल्नु भन्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ । यस प्रक्रियामा धर्मभिरुहरूले स्वतः हस्ताक्षर गर्छ भन्ने कुरा सानुमानको ईश्वरार्चनले स्पष्ट गर्दछ (सुवेदी, २०५३, पृ. ४०) । यसको पुष्ट्याइँका लागि :

भित्री हृदय विस्तारै भक्तिभाव र देवताप्रतिको श्रद्धाले ओतप्रोत भइसकेको थियो । निर्मल र सङ्गो भएर पखालिदै गएको उसको भित्री भावना रसाएर उसका आँखा भिज्दै गइसकेका थिए । मन्दिरको भव्यता र शितलताले उसलाई भक्तिमा लीन गराइदियो । उसको सम्पूर्ण शरीर फट्केको कपास जस्तो हलुका हुन थाल्यो” (विष्ट, २०६८, पृ. ५२-५३) ।

सुदूर पूर्वको छाम्दो गाउँको ठालुकी कमारीकी छोरी भागदै आएको भुम्मी केटी आफ्ना रूप र यौवनले गर्दा भाम्पा महारानीसम्म बन्न पुगी (रेग्मी, २०५०, पृ. २००) । वर्ष बित्दै गए । म तरुनी हुँदै आएँ । विस्तारै विस्तारै घरका मालिकका दृष्टि ममाथि पर्न थाल्यो । उनी जति आँखा गाडेर मलाई हेर्थे उति म आफ्ना शृङ्गार र अनुहारको भावमा आकर्षण थप्ने प्रयास गर्थे । अन्तमा मेरो जे चाहना थियो, त्यो पुरा भयो । एक रात म मालिकको काखमा पुगें (विष्ट, २०६८, पृ. ९९-१००) तर उसको मूल इच्छा भाम्पा काजीको एकलो छोरो नामग्याललाई आफ्नो बनाउने पुरा भएन । नामग्यालले उसको पहिलो रूप जुन ‘सम्पूर्ण शरीर देखिने भुत्त्रो लुगा भिरेको थियो’ कहिले पनि भुल्न सकेन (रेग्मी, २०५०, पृ. २००) । भाम्पाकाजीको मृत्युपछि उसको पतन सुरु भयो । नामग्यालले उसको अपमान र बेइज्जत गर्न थालेपछि अपमानित भएर बस्न नचाही सानुमान कहाँ आई ।

हुनसक्छ आफ्नो पतनको आशङ्काले नै पेम्बा ढोमाले ममता र करुणाको जाल सानुमानमाथि फैलाई जसले गर्दा सानुमान उसको महानता र दयाको सागरमा डुब्यो (रेग्मी, २०५०, पृ. २००) । सानुमान ल्हासा पुगेको चार-पाँच दिनपछि चुगल खाड मन्दिरमा भेटिएकी जीउभरि गहनाले थोपरिएकी, पातली जीउकी, मन्दिरभित्रको सौम्य, भव्यमुद्राका देवताभन्दा पनि भव्य, चम्किली, चन्चल नयनी, सुकुमारी आइमाई आज अकस्मात् उसको अगाडि आश्रय माग्न आएकी थिई । पेम्बा ढोमाकै शब्दमा ‘सबै किसिमको व्यापारमा कुशल’ (विष्ट, २०६८, पृ. १०३) सोनामले तर आजको व्यापारमा हात लागेको यो रत्न चाहिँ मेरो जिन्दगीभरको कमाइले नभ्याउने सबैभन्दा ठुलो मुनाफा हो (विष्ट, २०६८, पृ. १०३) । स्वीकारेको थियो । दुर्भाग्यले सन्त्रस्त भई सानुमानतिर आकृष्ट भएकी पेम्बा ढोमाले “म बाँझीकी बाँझी नै रहें, मेरो सबै इच्छा र महत्त्वकाङ्क्षाहरू सपनाको सपना नै रहे” (विष्ट, २०६८, पृ. १०२) भन्दै आफ्ना अपूर्ण मनोकाङ्क्षा व्यक्त गरेकी छे ।

सानुमानले आफ्ना छोरोलाई पढाउने अभिप्रेरणा त्रिचन्द्र कलेजलाई देखेर प्राप्त गरेको थियो वा आफूले पढ्न नपाएको अव्यक्त लघुताभासलाई पुरा गर्ने उपक्रममा उसले (रेग्मी, २०५०, पृ. २०१) छोरोलाई पढाएको थियो ! जे भए पनि गरिब भएको कारण लानीथकुँलाई गुमाएको क्षतिपूर्ति स्वरूप ग्वारा साहूको नयाँ घर लिलाम हुँदा सकारेको थियो । दार्जिलिङ र कलकत्तामा आधुनिक शिक्षा दिलाएर छोरोलाई सभ्य र शिक्षित बनाएर सानुमान आफू चाहिँ परम्परा ग्रस्त रूढीवाट निस्कन सकेको छैन र गुठीमा जान चाहने छोरोलाई भनेको छ “भोटिनी आमाका

सन्तानले त्यहाँ जानु हुँदैन” (विष्ट, २०६८, पृ. १२७) । बाबुको यस्तो अभिव्यक्तिप्रति प्रकाशले व्यङ्ग्य गरेको छ “मानिस दर्शन गर्न जाँदा रिसाउने कस्तो देवता होला; फेरि पाला जाँदा नरिसाउने म जाँदा रिसाउने गजबको बेढङ्गी देवता रहेछन् पाला, तपाईंको त” (विष्ट, २०६८, पृ. १२६) तर हर्खरत्नको माध्यमद्वारा गुठीमा जान नमिल्नुको वास्तविक कारण प्रकट हुन्छ “खच्चर नेपाली जातिको आफ्नै गुठी र आफ्नै देवता छँदै छन् नि । उनीहरु जति त्यही गएर पूजा गरिरहेकै छन् नि” (विष्ट, २०६८, पृ. १२९) ।

यसरी ल्हासाका व्यापारी नेवारहरुका भोटिनी स्वास्नीबाट जन्मिएका छोराछोरीलाई खच्चर भनेर प्रकाशको स्वाभिमानले थाम्नै नसक्ने चोट हर्खरत्नले पुऱ्याएको थियो । खप्पिनसक्नुको यस प्रकारको अपमानले गर्दा प्रकाशले बाबु र आमाप्रति कता-कता क्रोध र घृणा (विष्ट, २०६८, पृ. १३१) गर्न थालेको थियो । त्यसैले “तिमीहरु मानिस होइनौ, जनवार हो” (विष्ट, २०६८, १३१) हर्खरत्नलाई प्रकाशले भनेको थियो । घास्युठानतिर डुल्न जाँदा मुर्दाको मासु काटेर गिद्धलाई दिएको प्रकाशले देख्यो । ठुला लामा बाहेक अरुका अन्त्येष्टी गर्ने तिब्बती वा प्रकाशको मातृ संस्कारले उसलाई अन्यमनस्क बनायो । त्यस्तै नेपाली लोग्ने मर्दा भोटिनी स्वास्नीले उसको जायजथा नपाउँने तिब्बतमा स्थापित नेपाली प्रचलनले प्रकाशलाई स्तब्ध पारेको थियो । पेम्बा ढोमाको विछोडलाई सामान्य रुपमा लिन नसकेको सानुमानले ५/६ वर्षकी एउटी तिब्बती केटीलाई भगाएर ल्याएर पेम्बा र फागमु दोर्जीको अवतार मानेर पूजा गरेको तथा तिब्बती शरणार्थीहरुले त्यसलाई द्यौती मानेको देखेर तिनीहरुलाई प्रकाशले ‘पागल समूह’ (विष्ट, २०६८, पृ. १४२) भनेको प्रसङ्ग उपन्यासमा प्रस्तुत छ । प्रकाशको प्रत्यक्षीकरणमा आफ्ना बाबुको भोटे संस्कृतिजन्य व्यवहार सांस्कृतिक विकृति (रेग्मी, २०५०, २०२) थियो । उपन्यासका परिघटनाहरु केलाएर हेर्दा सबै औपन्यासिक पात्रहरुका अतृप्त मनका कुण्ठा मात्र प्रस्तुत भएको भान हुन्छ, जसले प्रकाशको मस्तिष्कमा वितृष्णा हर्काइ दिएको छ र काठमाडौँ आएर आफ्नो माटो र पुख्र्यौली अस्तित्वको दावी गर्ने अठोट गर्दा गर्दै बाबुको त्यस हालतदेखि फन विचलित भएर दिशा र लक्ष्यहीन हुँदै फेरि काठमाडौँलाई नमस्कार गरेर (सुवेदी, २०५३, पृ. ४४) ल्हासा फर्केको प्रसङ्ग उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ ।

नेपाली सरकारी कर्मचारीको भ्रष्टचारी घुसखोरी प्रवृत्तिको प्रस्तुति

सोतलामा नेपाली सरकारी कर्मचारीको भ्रष्ट र घुसखोरी प्रवृत्तिले पनि स्थान पाएको छ । नैतिक नियम र कानूनका पर्दाभित्र भयानक षड्यन्त्र र भ्रष्टचारी एवम् अनैतिकताको नाङ्गो नाच (सुवेदी, २०५३, पृ. ३९) को प्रस्तुति साँखुले साहूको सामान कृती पुगेपछि नेपाली कोठीको हाकिमलाई एक बोरा चामल, एक धानी सख्खर र एक पोका खुर्साना सानुमानलाई बुझाउन लगाएकोबाट स्पष्ट हुन्छ । साहूले ती सामानहरु बुझाउन लगाउनुको कारण थाहा नपाएका सानुमान भोलि विहान अड्डाका हाकिम कहाँ पुगेर “हाकिम साहेब ! हिजोको सामानको पैसा दिनुहुन्छ कि ?” (विष्ट, २०६८, पृ. २७) भन्दा हाकिम रिसाएर “जा तेरो साहूलाई तुरुन्तै यहाँ पठाइदे” र अड्डाको मानिसलाई अद्वाउदै “त्यतिन्जेल साँखुले साहूको एउटा भारी पनि नछोड्नु है” (विष्ट, २०६८, पृ. २७) भन्नुले सरकारी हाकिमहरुको भ्रष्ट चरित्र प्रस्तुत हुन्छ । नाफाखोरी व्यापारीहरुले सरकारी हाकिमहरुलाई कसरी हात लिन्छन् र नाफा कमाउँछन् भन्ने वास्तविकता उपन्यासमा यसरी प्रकट भएको छ :

“ ... सरकारी हाकिमहरुलाई हात लिन जान्नुपर्छ लाटा । काम गर्न सजिलो छैन । सफल हुन खोज्ने सबै व्यापारीले हाकिमलाई खुवाउन जान्नु पर्छ । उनीहरुका अगाडि नरम भएर कुरा गर्नुपर्छ । हाकिमहरुलाई दिएर, खुवाएर हात लिन नजान्ने कति व्यापारी विग्रेर गएको तैले देखेकै छैनस् । व्यापार त्यसै सजिलोसँग सप्रदैन । यो कुरा राम्रोसँग बुझिराखेस्” (विष्ट, २०६८, पृ. २८) ।

व्यापारीहरुका लागि सरकारी हाकिमहरु भूत हुन् । त्यसको अभिव्यक्ति उपन्यासमा यसरी गरिएको छ :

• यी हाकिमहरु भनेका दोबाटाका भूत जस्ता हुन्छन्, बुझिस् ।

• यिनीहरुले दुःख दिनुपन्थो भने ठहरै पार्न बेर लाउँदैनन् । त्यसैले बेला मौकामा केही दिएर यिनीहरुलाई शान्त पारिराख्नु पर्छ ।

सरकारी कर्मचारीहरु भन्सार कार्यालयतिर हाकिम भएर वा कर्मचारीकै रुपमा भए पनि बस्न असाध्यै मन पराउनु/मरिहत्ते गर्नुको कारण यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

• भन्सार, बजार-अड्डा, चौकी जस्ता गौँडा कुरेर सास्ती खानलाई खाली सरकारी तलबको भरमा त्यसै कोही आउँदैन बुझिस् । उनीहरु दुई चार पैसा होला कि भनेरै बसेका हुन्छन् ।

• त्यसमा पनि भोटको जाडो कुरेर बस्नेले धनको लोभ नगरे कसले गर्ने ?

सरकारी कर्मचारी जति नै भ्रष्ट, घुसखोर र नैतिक हराम भए तापनि हाम्रो समाजले तिनीहरुलाई हेर्ने दृष्टिकोण यसरी प्रकट भएको छ :

• सानुमानको टोलमा एक जना मुलुकी अड्डाका सुब्बा थिए । उनलाई सबैले मान गर्थे । टोलमा उनको ठुलो इज्जत थियो ।

व्यापारिक बेइमानी र नाफाखोरी प्रवृत्तिको प्रस्तुति

उपन्यासले व्यापारिक वा ग्राहक मारा, अनैतिक नाफाखोरी प्रवृत्तिको प्रस्तुतिमा पनि चासो राखेको छ । त्यसको प्रस्तुति उपन्यासमा यसरी गरिएको छ :

- तँ देख्दै जालास् सोभो काम र कुरा गरेर दुई पैसा कमाउँन कहिल्यै सकिदैन । सोभो कुरा त नामर्द र हुतिहाराले मात्रै गर्छ । सोभो औंलाले घिउ कहिले पनि आउँदैन ।

- विहानदेखि बेलुकासम्म सामान भिक्नु, फिजाउँनु, गाहकीलाई फकाउनु, फसाउनु, स्वाड पार्नु, केही नकिनी रित्तै फर्किनेसँग अलिअलि भर्कनु, जोख्दा नक्कली ढक हालेर तराजु टेढो पारी मानिस ठगनु, कपडा नाप्दा तल्लो छेउ खुस्काएर प्रत्येक गजमा तीन अङ्गुल जति पछिल्लि तरानु, व्यापारीका यी सबै सीपहरुमा ऊ अभ्यस्त हुँदै थियो ।

सामाजिक अन्ध विश्वासको प्रस्तुति

सोतलाले नेपाल वा तिब्बत दुबैतिरको सामाजिक अन्ध विश्वासलाई पनि धेरथोर रुपमा स्थान दिएको छ । पेम्बा ढोमा सुत्केरी हुँदा कुस्यो तेम्बे भाम्बाले 'छेबु थुकी छेम्पो' पाठ गर्दा पेम्बाको मुखभरि आधा घन्टासम्म थू थू गरेर थुकेपछि बालक जन्मिएको र पेम्बालाई बचाउँन भाम्बाले दलाई लामाको पिसापले बनेको औषधी सेचन गर्‍यो । यस दृश्यलाई प्रस्तुत गरेर तिब्बतेली अन्धविश्वासको दिग्दर्शन गराइएको (रेग्मी, २०५०, पृ. २०१) छ । यसलाई उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

- कुस्यो तेम्बे भाम्बाले मन्त्रोत्वारणसहित उनको मुखभरि थू थू गरे, आधा घन्टासम्म थुकेपछि बल्ल बालक जन्मेको थियो (विष्ट, २०६८, पृ. ११३) ।

- दलाई लामाको पिसापमा मुछेर बनाएको त्यस औषधीका गोली डरलाग्दा भूत, प्रेतको हमलाबाट मानिसलाई बचाउँनका लागि मात्र प्रयोग गरिन्थ्यो । कुस्यो तेम्बेले पेम्बा ढोमालाई कालको मुखबाट बचाउँन त्यसैको प्रयोग गरेका थिए (विष्ट, २०६८, पृ. ११२) ।

त्यस्तै नेपालमा पनि सानुमानले ग्वारा साहूको लिलाम भएको घर स्याहारेपछि त्यो घरलाई बिछुकी (अलच्छिन, अशुभको सङ्केत) भनेर वरिपरिकाले कुरा काट्नु । त्यही कारणले ग्वारा साहूको बिचल्ली भएको मान्नु अन्ध विश्वास नै हो । त्यसपछि सानुमानकी आमाको चित्त नबुझेपछि एक विहान सबै नयाँ घरको छिँडीको माटो बोकेर सुटुक्क गुभाजुको घरमा पुग्नु (विष्ट, २०६८, ९०), गुभाजुले घरको माटो सुँधी, साइत सबै हेरी, ग्रह नक्षत्र मिलाएपछि भनेको कुरालाई प्रस्तुत गरौं :

- यो कसो हो भनेर भन्दैछि ! यो घरको जगमा एउटा नाग बसेको रहेछ । त्यसलाई कसो हो भनेर भन्नुहोला भन्दैछि ! राम्रोसँग मानभाउ पुगेन, भनेर भन्नुहोला भन्दैछि ! सत्यानाशै गरेर छाड्छु भन्छ (विष्ट, २०६८, पृ. ११८) ।

- एउटा सुनको नाग बनाएर त्यसलाई विधिपूर्वक पूजा गरी जगाएर घरको उत्तरपट्टिको छिँडीमा गाडिदिनुपर्छ । त्यो बाहेक पनि कसो हो भनेर भन्नुहोला भन्दैछि शान्ति, स्वस्ती, पूजापाठ गर्नुपर्छ (विष्ट, २०६८, पृ. १२०) ।

निष्कर्ष

डोरबहादुर द्वारा लिखित सोतला नेपाल र भोट (तिब्बत) लाई परिवेश बनाएर केही धार्मिक, केही सांस्कृतिक, केही ऐतिहासिक-राजनैतिक र केही व्यापारिक विषय वस्तुलाई समेटिएको औपन्यासिक कृति हो । सन् १९७२ (वि. सं. २०२८/२९ तिर) मा नेपालको महावाणिज्य दूत भएर गएपछि नेपाल र तिब्बत बिच प्राचीन कालदेखि चल्दै आएको व्यापार र त्यसले जन्माएको सामाजिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धलाई गहिरिएर अध्ययन गर्ने अवसर पाएका विष्टले त्यसलाई आफ्ना समाजशास्त्रीय, मानवशास्त्रीय विद्वता घोलेर सोतलाको सिर्जना गरेका हुन् । सोतलाले भोटको व्यापार गर्दा उपत्यकाली व्यापारी र सुनको सहरमा पुगेर सम्पत्ति कमाउन चाहने युवाहरुले त्यहाँ पुग्न अनि व्यापार गर्न वा सम्पत्ति कमाउन गर्नुपर्ने सङ्घर्ष, तिब्बतमा रहँदा-बस्दा गर्नुपर्ने व्यापार र व्यवहार अनि त्यसले निर्माण गरेका सांस्कृतिक सम्बन्ध र विकृतिलाई सूक्ष्म रुपमा केलाएको छ । गरिबीसँगको सङ्घर्षमा उपत्यकाली युवाहरु साँखुले साहू जस्ताको बनोट भनेर ल्हासा पुग्नु पर्ने र धर्म, संस्कृति र भेषभूषामा समेत समिश्रणको सिकार बन्नुपर्ने, अन्तरजातीय विवाहको नाममा वर्ण सङ्घर्ष/खचर बन्नुपर्ने र आफ्ना पुख्यौली माटोको दाबीमा अपहेलित र लक्ष्यहीन बन्नुपर्ने अनि आफ्ना समुदायबाट छुट्टिएर फेरि ल्हासा पुग्नुपर्ने फुर्तेम्बा र प्रकाशको कारुणिक प्रसङ्ग उपन्यासले समेटेको छ । तात्कालिक उपत्यकाली जीवन पद्धतिको एउटा पक्षलाई प्रस्तुत गर्ने सोतला ऐतिहासिकता, सामाजिकता र सांस्कृतिकताको समिश्रणको दस्तावेजको रुपमा आफ्ना स्थान सुरक्षित गर्दै डोरबहादुरको परिचय बनिरहने छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- कोइराला, खेम (२०३५), *केही उपन्यास केही चिन्तन*, काठमाडौं : नौलो नेपाली साप्ताहिक ।
- जोशी, रत्नध्वज (२०३९), *आधुनिक नेपाली साहित्यको भ्रमक*, (तेस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- देवकोटा, लक्ष्मी प्रसाद (२०५९), *मुना मदन*, (चौबीसौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पिँडाली, केशव राज (२०५९), *बाँच्ने एउटा जिन्दगी*, (चौथौ संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पिँडाली, केशव राज (२०६७), *एकादेशकी महारानी*, (पाँचौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- यादव, पीताम्बर लाल (२०५६), *नेपालको राजनैतिक इतिहास*, (दसौं संस्क.), राजविराज : विजय कुमार ।
- रेग्मी, मुरारीप्रसाद (२०५०), *मनोविश्लेषणात्मक समालोचना*, (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- विष्ट, डोरबहादुर (२०६८), *सोतला*, पुनर्मुद्रण, काठमाडौं : किताब महल ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०५३), *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति*, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।